

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

ՊՈՒԼԿԱՐԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Շաբ. Սիոն 1934 հջ 56 էն)

Թոնովայի Հայոց Եկեղեցին.

Հին հայ գաղութներու տառնքը ընդհանրապէս եկեղեցին ըլլալով՝ հոս պիտի տամ բոլոր ինձի ծանօթ պատմական արեւելաները որոնք Թոնովայի եկեղեցւոյն պատմութեան կը վերաբերին⁽¹⁾։

Հայ եկեղեցւոյ գոյութիւնը Թոնովայի մէջ շատ հին ժամանակներէ գոյութիւն ունեցած ըլլալը զոր ենթադրեցի քիչ առաջ, տարբեր տեղ ալ կը վիճայի։ «Շահեկան պիտի ըլլոր ապահովաբար ուսումնասիրութիւնը հին Պուլկարիոյ մայրաքաղաքը՝ արդի Վելիքո-Թոնովայի մէջ քանի մը տարի առաջ (1914 էն) կատարուած պեղումներուն միջոցին երևան հանուած փոքր եկեղեցի մը աւերակները, որուն մասին այն ատեն զրոյց չըջեցաւ թէ հին հայ եկեղեցի մըն է»⁽²⁾։ Դժբաղդաբար աւելի մանրամասնութիւն չի տրուիր։ Ես ալ լիմացած էի որ պեղումներու ընթացքին լոյս եկած այս եկեղեցին եօթը խորաններ ունէր։ 1931 ին հոն իմ այցելութեանս ընթացքին այդպիսի չէնքի մը աւերակները չգտայ։ Եւ քաղաքին թանգարանի և հրնութեանց վարիչ Պր. Նիքոլով որեւէ տեղեկութիւն չկրցաւ տալ ինձի ատենց մասին։ Արդեօք չփոթութիւն մը կայ, ի վիճակի չեմ որոշ բան մը ըսելու։

Ինձի ծանօթ հնագոյն յիշատակարանները 1659 էն են, որոնք Ս. Աստուածածնայնութեամբ եկեղեցի մը կը յիշեն Թոնովայի մէջ։ Ատենցմէ առաջինը փորագրուած պղտիկ մարմարեոն քարի վրայ

(եւ եկեղեցւոյն աջակողմեան պատին մէջ զետեղուած) քանդակուած խաչ մը որուն վրայ գրուած է եկեղեցւոյն շինութեան թուականը ՌՃԸ (1659)։ (2) Իսկ ուրիշ մ'ալ կա՞յ մը որուն չորս ծայրերուն վրայ զըրուած են ՏՐ. ՅԱ. ՔԻ. ԱՄ. համառօտագրութիւններն եւ Յիշատակ է մահտեօի Մաղաքին որդւոյն, ՌՃԸ (1659) թուականը։ (2) Թէեւ այս յիշատակարաններուն մէջ ուղղակի Ս. Աստուածածնայն անունին չենք հանդիպիր, բայց յաջորդ և մօտիկ յիշատակարանները, որոնք պիտի տամ, կը յիշեն որովակի։ Այս յիշատակարաններէն ոչ միոյն հանդիպեցայ 1931 ին այցելութեանս միջոցին։ Գ. Յիշատակարան մ'ալ «Ս. Աւագան — Յիշատակ այս Աստուածածնայ. . . Տէր Յովաննէսին Թոնովայի ՌՃՄԱ. (այսպէս. 1662 ?) ամէն»։ (2) Նախ թուականին ընթերցումը սխալ է կամ թէ տպագրական վրիպակ եւ ՌՃՄԱ. (1662 ?) պէտք է սրբագրել ՌՃՄԱ. (1702)։ Բայց կարեւորը սա է որ ես ալ 1931 ին Թոնովայի կիսաւեր եկեղեցւոյն ձախ կողմը գտայ Ս. Աւագանը պատին մէջ ազուցուած, մարմարեոնէ, սա խորաքանդակ արձանագրութեամբ.

Յշտկ է Աւագանս...

... Սը Ածածնայ

վասն հոգւոյն Տէր Յո

վաննէսի Թոնովու

ու իրիցկնոջն Մարիամին։

Ես թուականի չհանդիպեցայ այս աւագանին վրայ, և արձանագրութեան ձևը աւելի ԺԸ. դարու պուլկարահայ յիշատակարաններուն կը պատկանի քան թէ ԺԷ. դարու կէսի արձանագրութեանց ձևին։ Կարելի է որ 1662 ի յիշատակարանով այդ աւագանը իմ տեսածս չըլլայ, սակայն ատիկա անհաւանական կը թուի ինձի։

Դ. յիշատակարան մըն է Աստուածածնայնութեան պատկերին յիշատակարանը։ «Յիշատակս Շոռթեցի Տէր Օհան որդի մհ. Մկրտումին Ս. եկեղեցւոյն դուռն Թոնովայու ի թվին ՌՃԻԵ (1676)» (2) 1931 ին այս պատկերին մասին սա տեղեկութիւնները կրցայ հաւաքել. 1913 ին Ս. Աստուածածնայն կարը արդէն լքուած Թոնովայի եկեղեցիէն պուլկար թանգարանի կեդրոնական վարչութիւնէն իբր հնու-

(1) Կարապետ առաջ քաշանայ Պյոտանին իր մէկ հրատարակութեան մէջ Ռուսուզ 1902, լուսանցքին տակ կը գրէ. «գաւառիս հռովմէադատան ալանաց արքեպիսկոպոսն պնդագոյնս վիճեաց ընդ իս՝ վասն հայ եկեղեցւոյն Դուովայի՝ կաթողիկոս լինելու»։ Այս մասին ինձի տարբեր տեղեկութիւն պակսեցաւ։

(2) Տեղեկագրութիւն Դրասիրաց եղբայրութեան 30 ամեայ գործ. (1883-1913) Ֆիլիպէ. Տգ. Կ. Պոլիս Թ. Աստուրեան եւ Որդիք 1914, էջ 7։

թիւն կ'ստացուի, անշուշտ ձրի, եւ հայ եկեղեցիէն կը փոխադրուի թանգարան մէջ առժամեայ չէնք մը. անկէ Սօֆիայի պուշկուր պետական թանգարանը փոխադրելու համար, սակայն զժբախտաբար չփոխադրուած՝ չէնքը եւ նկարը կ'այրին: Կը հաւաստուի որ Ռուսճուզի ազգ. իշխանութեանց համաձայնութեամբ եղած է այս նուիրատուութիւնը: Վերոյիշեալ Դ. Բոգ յիշատակարանը անշուշտ առնուած էր նկարէն եւ սակայն ինձի այնպէս կը թուի որ խառնակութիւն մը եւ սխալ կայ, որովհետեւ Աստուածածնայ նկարին յիշատակարանին հետ կը հրատարակուի նաեւ Տապանագիր մը⁽¹⁾ որ ես ալ 1931 ին տեսայ եւ ընդօրինակեցի թանգարան եղած ատենս: Ահա այդ տապանագիրը ըստ իմ ընդօրինակութեանս.

Գեղեցիկ եւ բարձրաքանդակ մարմարեայ,

Շոնչ մարանական ի հող եղծայ
Որով եղէ ի նոյն դարծայ
Որդի կոչիմ Տէր Յոհանի
Հեզ մահտեսի Մկրտումի
Որ ի յերկրէն Արեւելցի
Ի քաղաքէն Շոռթեցի
Բարեպաշտոն առն իշխանի
Վարուքն պարկեշտ եւ գովելի
Որք հանդիպիք սոյն տապանի
Լիարեւան տուգ զողորմիս.
Թ. ՌՄԼԸ (1789) Յունվարի 9 (6)ին:

Նկատելի պարագան սա է որ Ս. Աստուածածնայ խորանին պատկերին յիշատակարանն ալ վերի տապանագրին նման կը յիշէ Մկրտում մահտեսին նաեւ Տէր Յոհան, այլ սակայն գրեթէ դարու մը տարբերութիւնը կայ երկու յիշատակարաններու թուականներուն միջև, եւ եթէ պատկերին ընթերցումը սխալ չէ՝ այն ատեն պէտք է ենթադրենք որ Տէր Օհան որդին է Մկրտում Շոռթեցիին, որոնց սերունդէն մէկուն տապանաքարն է վերի յիշատակարանը: Ասիկա ըստ իս շատ կասկածելի հաւանականութիւն մըն է, քանի որ ուրիշ տապանագիր մը, որ նոյնպէս 1931 ի այ-

ցելութեանս առն արտադրեցի, ունի Տէր Օհանի անունը եւ անոր մահուան թուականը իր 1764. ահա այդ խոշոր մետրոպոլիտան երկաթագիր խորաքանդակ տապանագիրը⁽¹⁾.

Շօրթեցի

Տր Յոհանէսի

ՌՄԺԳին (1764)

Սեպտեմբրի Ժին (10):

Ինչպէս ըսի ես այս Տէր Յոհանէսը կը նոյնացընեմ Տէր Օհանի եւ Տէր Յոհանէսի հետ որ կը յիշուին իր 1662 եւ 1776 թուականներուն այսինքն Ս. Աւագանի եւ Ս. Աստուածածնայ յիշատակարաններուն մէջ: Ըստ իս այս վերջի թուականները անընդունելի նկատելով Տէր Օհան Շոռթեցիին փոխանակ ժէ դարու թանգարանի նկատելու ժէ դարու կը նկատեմ:

Թանգարանի եկեղեցւոյն բակի մնացեալ տապանագրերու մասին, որոնք 1701 էն յիշատակարաններ ունին, խօսելէ առաջ նկատի կ'առնեմ պատմական ուրիշ կարեւոր վկայութիւններ որոնք հասած են իմ ձեռքս: Ասոնցմէ հնագոյնն է Ֆիլիպէի Ս. Գէորգ եկեղեցին գտնուող խորհրդատետրին յիշատակարանը, գրուած 1714 ին⁽²⁾, «Փառք հօր համազոյ: Սուրբ Երրորդութեան եւ անբաժանելի միաստուածութեան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ ի ծագմանէ բանից Աստուծոյ լուսաւորեալք եւ ի շնորհաց բարի հոգւոյ սրբոյ մաքրադարեալ ի մերոյ պիտաց եւ հոգեկիր արանցն Հայկազունեաց սեփոյ ուղղափառ աստուածաբանաց երեւոտացեալ սահմանեալ ի հրճուանս եկեղեցական փառաց. արդ շնորհիւ տեառն կատարեցաւ սուրբ գրգուկոս որ կոչի խորհրդարան սուրբ պատարագի ի թվին ՌՃԿԳ (1714) ամին օգոստոս ԻԵ (25) ի քաղաքս Եւզոպիոյ որ վերաձայնի թոխաթ սուրբ Պարսամայ եկեղեցին ձեռամբ Մարգվանցի սարկաւագի եւ Եղիայ զրչի ի խնդրոյ բարեմիտ Աստապատցի Պարոն Արդումանին եւ ի հոգւոյ համայն ննջեցեղոց հոգւոյն, եւս առաւել եղբորն Նուրգուլին եւս յիշել ազաչեմ որ քահանայք առաջի անմահ գա-

(1) Թանգարանի անհետացած հայ զաղութիւն նքշխարներ: Հաւարեց Ս. Տէրալեւան: Շար. Բազմավէպի 1931 էջ 536 էն, Բազմավէպ 1932 թիւ 3 էջ 116:

(1) Քիչ տարբերութեամբ հրատարակուած նաեւ Բազմավէպ 1932 (թիւ 3) էջ 116:

(2) էջ 23ա Ա — Բ սխմակ:

որն Աստուծոյ։ Եւ ետ յիշատակ դոյս խորհրդս թոնոյվայ քաղաքն սուրբ Աստուածածին տաճարին և անդ ֆուտսէ։ Եւս կրկին աղաչեմ սուրբ հարցն մերոց խնամով պահելիք ի կրակէ ի ջրային տեղովէ եւ ի թքոտ ձեռքն թուղթ մի շրջեցէ եւ այնպիսիքն օրհնեալ լինին Աստուծոյ եւ ա. մենայն սրբոց ամէն։ հոգոց հանգուցելոց. Բրիստոս որդի Աստուծոյ. հայր մերս»⁽¹⁾

1768 ին թոնովայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին գէշ կերպով պարտքի տակ կը նեղուի։ Ըստ երկոյթի գաղութը անջքացած՝ չի կրնար իր եկեղեցւոյն կարիքներուն հասնիլ, եւ իր միակ փրկութեան միջոց եկեղեցական գոյքերը կը ծախուին ֆիլիպէի հայ վաճառականներուն։ Մեծ պատերազմին ֆիլիպէ եղած ատենս ամսուան մը չարաչար աշխատանքով ֆիլիպէի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն գիւտնը կազմեցի, որուն ընթացքին հանդիպեցայ նաեւ հետեւեալ կարեւոր վաւերաթուղթին, որ համաձայնագիր մըն է թոնովացւոց և ֆիլիպէի հայ վաճառականներուն միջեւ կատարուած առուծախի մը համար։ Ահա այդ վկայագրութիւնը։ «Պատէն գրոյս այս է որ զրեցաւ ի քաղաքն թոնովայ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնայ քահանայն և ժողովրդեօք սակս սրբոյ եկեղեցուն վերստին նորոգման որ կայր անտանելի պարտուց ներքեւ, և ի դռունս ողորմածոց շրջագայելով ոչ եղև աղատումն պարտուց վասն որոյ ուստիք այլ օգնութիւն ոչ ունելով որովհետեւ սուրբ տան ազատութիւն խորհելով զանօթեղէն ժողովեալ թէ սուրբ խաչ թէ իսկի թէ սաղաւարտ թէ ծածկոց թէ այլ պատկեր մեր կամաւն յրդեցաք առ օրհնեալ պարոն վաճառականացն ֆիլիպէ եւ նոքա տեսեալ զխեղճութիւն սուրբ յեկեղեցուն աղաչելով և զմիմիանս յորդորելով իրօրին առեալ և զգինն տուեալ զոր տէր Աստուած նոցա կարողութիւն տացէ և վարձն ի Աստուծոյ առջէն վասն որոյ զրեցաք վկայականս դոյս Տէր Աւետիքս, Տէր Գալուստ Գրիգորս, Մկրտումս, Աղաճանս, Յովհաննէսս,

Մահտեսի Դանիէլս, Վարդանս, Մահտեսի Սիմոնս, միւս Յովհաննէսս և զծող գրոյս Մահտեսի Մաղաքիաս և այլ մեծ ու փոքր մեր կամաւն ծախեցաք տեսող սոյն հաճոյ չիցի զրեցաւ ի թիւն ՌՄԺԷ (1768)։ Ամէն։ Յամանեան սեպտեմբեր մէկին. բաւ է։» Իսկ լուսանցքին վրայ կային հետեւեալ կնիքները եւ ստորագրութիւնները «Բրիստոսի ծառայ Աւետիք, Բրիստոսի ծառայ Օհաննէս, Տէր Գաւապար, Մահտեսի Մաղաքիա, Բրիստոսի ծառայ Մկրտում, հաճի Սիմոն, Վարթան, Բրիստոսի ծառայ Յարութիւն, Բրիստոսի ծառայ Աղաճան, Բրիստոսի ծառայ Դանիէլ զպիրս» Անշուշտ ասկիւ կըրնանք նկատել նաեւ ԺԸ զարու աղանաւոր թոնովացի հայոց անուանացանկը։

Թոնովայի եկեղեցւոյն 1768 ի շինարարութիւնէն վերջ եկեղեցին աւելի լաւ և ներկայանայի վիճակի մը մէջ կը գտնուէր 1808 ին։ Հ. Մ. Բժշկեան կը գրէ իր հոն կատարած այցելութեան առթիւ, 1808 ին։ «Դռնովս կամ Դռնօլի է քաղաք բարեւոյն և բազմամարդ, ունի հրապարակական շինուածս, իջեալս վաճառականաց, եւ մզկիթս։ Ուր գոն բազում Յոյնք և Պուլկարք և է աթոռ մետրոպօլիտին համօրէն Պուլղարաց, որք ունին 18 եկեղեցիս։ Աստ սակաւ են Հայք, բայց ունին զեկեղեցկաչէն եկեղեցի։ Այս անուանի քաղաք ունի բերդ ի վերայ ապառաժի ի ձև վեցանկիւնի հանգերձ 5 դրամք, զոր շուրջանակի պատէ բազուկ մի Դռնայի, իջեալ ի բերդէ անգի, ուր գոն և կրկին աշտարակքս»⁽¹⁾

(4)

Յ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

(1) Նման Խորհրդատեարի մ'այ հանդիպեցայ 1919 ին Կ. Պոլիս Պալենց գրատունը որուն ինչ ըլլալուն մասին ոչինչ գիտէ այժմ Պալենց կամ իր յաջորդ գրավածնա Յակոբեանը։

(1) ձանապարհորդութիւն ի Լեհաստան. Հ. Մ. Վ. Բժշկեանց. Տպ. Ս. Ղազար Վենետիկ 1830, էջ 212—213. ձանապարհորդութիւնը կատարուած է 1808 ին։